

İMÂMIYYE ŞÎASI'NİN OLUŞUMU
Mâsum Oniki İmam İnançının Ortaya Çıkışı

Metin Bozan

Metin Bozan, Prof.Dr.

1965 yılında Mardin’de doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu (1988). Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Resûlullah’ın İstihbaratı” adlı teziyle yüksek lisansını (1997), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “İmâmiyye’nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci” adlı araştırmasıyla doktorasını tamamladı (2004). 2008 yılında doçent, 2013’te profesör oldu. Halen Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 669
İSAM Yayınları 56
İlmî Araştırmalar Dizisi 30
© Her hakkı mahfuzdur.

İMÂMİYYE ŞİASİ’NİN OLUŞUMU
Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı

Metin Bozan

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu’nun 12.09.2008 gün ve 2008/27 sayılı
kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Haziran 2009
Gözden Geçirilmiş İkinci Basım: Mayıs 2018
ISBN 978-975-389-875-1

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alınteri Bulvarı 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

Bozan, Metin

İmâmiyye Şiası’nın oluşumu -Mâsum Oniki İmam inancının ortaya çıkışı- / Metin
Bozan. - 2. bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
350 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 669. İSAM Yayınları; 56. İlmî
Araştırmalar Dizisi; 30)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-875-1

Önsöz

Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında meydana gelen hadiseler, müslümanlar arasında ihtilâflara sebep olmuştur. Başlangıçta siyasî bir niteliğe sahip olan bu ihtilâflardan beslenen fikirler, süreç içinde kurumsallaşarak itikadî ve siyasî ekoller şeklinde tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Bu mezheplerden biri de Şîî gelenek içinde yer alan İmâmiyye mezhebidir.

Günümüz İslâm âleminde önemli bir konuma sahip olan İmâmiyye'nin yapısını ve geçirmiş olduğu evreleri anlamak, İslâm düşünce tarihinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Bunun tespiti ise ağırlıklı olarak onların imâmet nazariyelerinin ortaya konmasına bağlıdır. Zira mezhebin, inanç esaslarını ele alış biçimine bakıldığında, imâmet merkezli bir söylemin hâkim olduğu görülmektedir. Bu sebeple imâmet nazariyesinin teşekkül sürecini ortaya koymak mezhebin kurumsallaşma/teşekkül sürecini tespit anlamına gelmektedir. Dolayısıyla İmâmiyye Şîası'nı anlamaya yönelik bir teşebbüste atılması gereken ilk adımın, imâmet nazariyesinin ortaya çıkış sürecinin tespiti olduğu söylenebilir.

Bu alanda pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmalar konuyu bütünlüğü içinde, etraflıca ele almaktan ziyade belirli bir açıdan incelemişlerdir. Bu sebeple meselenin henüz tam olarak ortaya konabildiğini söylemek güçtür. Öyle görünmektedir ki, Hz. Muhammed'in vefatından nazariyenin ana unsurlarının

teşekkül ettiği en erken döneme kadarki tarihsel süreç, bir bütün olarak ele alınmadıkça da bu güçlük devam edecektir. Bu sebeple İmâmiyye Şîası'nın teşekkül sürecini, bundan sonra yapılacak çalışmalara bir basamak teşkil etmesi amacıyla araştırma konusu olarak seçtim.

İmâmet nazariyesi eksensiz İmâmiyye Şîası'nın teşekkül sürecini ele alırken cevabını aradığımız temel sorular ve varmak istediğimiz ana hedef, bu nazariyenin ne zaman ortaya çıkmış olabileceği, onu ortaya çıkaran etkenler, imâmetle ilgili ilk İmâmî fikirlerin neler olduğu, süreç içinde hangi unsurların buna eklendiği ve en erken ne zaman ana unsurları ile teşekkül etmiş olabileceğidir. Bu çerçevede araştırma, imâmet nazariyesinin ana unsurlarının oluştuğu en erken dönemi tespit ile sınırlıdır.

Araştırmada sosyal ve siyasal ilişkilerin doğrudan irdelenmesine girilmemiş, bu ilişkiler sadece imâmet nazariyesinin bu camiada oluşumuyla ilgileri çerçevesinde ele alınmıştır. Konu ele alınırken de araştırmanın omurgasını oluşturan temel fikirlerin İmâmî kaynaklarından alınmasına özen gösterilmiştir.

Çalışmalarım sırasında gerek yöntem ve gerekse konunun güçlüklerini aşmamda desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof.Dr. Hasan Onat'a, proje aşamasından itibaren değerli katkılarda bulunan Prof.Dr. Sönmez Kutlu'ya, çalışmayı okuyarak gerekli uyarıları yapan Prof.Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'ya, zengin kütüphanesiyle çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan İSAM'a, bütün çalışmalarımda emeği bulunan Dr. Muzaffer Tan ve Doç.Dr. Ali Akay'a, katkıda bulunan diğer arkadaşlarım ile fedakâr eşim ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Metin Bozan

2009

İkinci Baskıya Önsöz

Klasik kaynaklarda “eş-Şîatü'l-İsnâaşeriyye” (Oniki İmam Şîfliği) ve Râfıza adları ile de anılan İmâmiyye Şîası, geçmişten günümüze İslâm âleminin dinî, siyasî, sosyal ve kültürel alanlarında etkin rol oynayan mezheplerinden biridir. Mâsum ve a'lem (en bilgin) on iki imamın varlığına ve sonuncusunun kâim mehdiliğine inanan İmâmiyye Şîası'nın ilk farklılaşmadan kurumsallaşıp itikadî bir mezhebe dönüşmesine kadar olan süreci doktora tezi (2004) olarak çalışmıştık. Bunun kolay olmadığını öncelikle belirtmek gerekir; zira bir taraftan çalışılan bir konunun mümkün olduğu sürece kendi kaynaklarına bağlı kalmak suretiyle incelenmesi gerektiği yönündeki evrensel metodik kabule riayet etmeyi, diğer taraftan İmâmiyye Şîası'nın sonradan ortaya çıkmış kimi teorik kabuller çerçevesinde tarihi yeni baştan inşa etmiş oluşunun beraberinde getirdiği sıkıntılardan beri olmayı tek bir çalışma içerisinde telif etmek bizim açımızdan pek çok zorluğu beraberinde getirmişti. Bu zorluğun üstesinden gelebilmek maksadıyla *mezhebin oluşum süreciyle mezhebî inançlarının gelişim ve dönüşümlerinin iz takibini yapmaya, bazan detaylarda arayıp menkulde mâkulü bulmaya gayret etmiştik*. Bu şekilde İmâmiyye Şîası'nın kendini Hz. Peygamber dönemine refere eden tarih ve düşünce birikimi içerisinde imâmet nazariyesinin ortaya çıkma ve mâsum on iki imam nazariyesine dönüşme sürecini tespit etmeye çalışmıştık.

Söz konusu zihinsel arka plana sahip olan çalışmamız, 2009 yılında İslâm Araştırmalar Merkezi (İSAM) tarafından *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* özgün adıyla basılmıştı. O dönemde İSAM yetkilileri “Doktora Tezleri Dizisi” adı altında yürüttükleri projenin şartlarına uygun olarak tezin adında ve içeriğinde özgünlüğünün korunmasına özen göstermişlerdi. İkinci baskı için kendileriyle yaptığımız görüşmeler sonucunda kitabın adında ve içeriğinde bazı değişikliklerin yapılmasına ortaklaşa karar verdik. Öncelikle daha sade ve anlaşılır olması, ancak içeriği de yansıtması hedefi gözetilerek bu yeni baskı için kitabın adını *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu (Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı)* şeklinde belirledik. İkinci baskıdaki değişiklikleri sadece isim ile sınırlı tutmadık. Bu kapsamda tezde geçen bazı adlar ve konular üzerinde sonraki süreçte daha derinlemesine yaptığımız çalışmalara atıflarda bulunduk. Ancak *tezin bütünlüğü ve akışını bozması endişesiyle* bu çalışmalara sadece dipnotlarda işaret etmekle yetindik.

Çalışmamızın ortaya çıkmasına vesile olan hocalarım ile hem zengin kütüphanesiyle katkıda bulunan hem de kitap olarak basılarak okuyucuya ulaşmasını sağlayan İSAM'a bu vesileyle şükranlarımı arz ederim.

Metin Bozan

2018

İçindekiler

Kısaltmalar 15

Giriş

I. Kaynaklar 19

A. İmâmî Kaynaklar 19

1. Makâlât Türü Eserler 20

2. Tarih ve Biyografi Türünden Eserler 22

3. Hadis, Tefsir ve Kelâm Kaynakları 24

B. İmâmî Olmayan Kaynaklar 27

1. Makâlât Türü Eserler 27

2. Genel İslâm Tarihi, Ricâl ve Ensâb Kitapları 29

3. Çağdaş Araştırmalar 30

II. Metot Hakkında 33

III. Kavramların Tespiti 37

A. Şîa 38

B. Râfıza 40

C. İmâmiyye 43

D. Kat'iyye ve İsnâaşeriyye 48

IV. İmâmiyye Öncesi Şîfliğe Genel Bir Bakış 53

A. Hilâfet ile İlgili Tartışmalar ve Hâşimoğulları Adı

Etrafındaki İlk Şîi Oluşumlar 53

1. Hz. Peygamber Sonrası Meydana Gelen Hadiseler 53

2. Hâşimoğulları Adı Etrafındaki İlk Şîi Oluşumlar 57

- B. İlk Şif Fikirleri 64
 - 1. Tevellî ve Teberrî 64
 - 2. Mehdîlik 65
 - 3. Vasîlik 67
 - 4. Gizli İlim 70

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEYNÎ AİLE EKSENLİ İLK FARKLILAŞMALAR ve İMÂMET NAZARİYESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

- I. Ca'fer es-Sâdık Dönemindeki Tezahürler 77
 - A. Hüseyinî Aileye Teveccühün Başlaması 77
 - 1. Abbâsîler'in Beklentileri Karşılایamaması 80
 - 2. Silâhlı Mücadele Taraftarı Bazı Alioğulları'nın Tasfiyesi 82
 - 3. Hüseyinî Ailenin Pasif Siyasî Tavrı 83
 - 4. Abbâsî İktidarının Ca'fer es-Sâdık'a Karşı Müsamahakâr Tutumu 85
 - B. Ca'fer es-Sâdık Medresesi Etrafındaki Gelişmeler 86
 - 1. Ca'fer es-Sâdık Medresesi'nin Konumu 86
 - 2. Ca'fer es-Sâdık'ın Öğrencileri Sayılabilecek Kişilerin Niteliği 91
 - a. Farklı Kesimlerden Öğrencilerin Varlığı 91
 - b. İmâmiyye'nin Öncüleri Kabul Edilen Öğrenciler 93
 - c. Ca'fer es-Sâdık'ın İmâmiyye'nin Öncüleri Kabul Edilen Öğrencilerle Münasebeti 112
 - C. Ca'fer es-Sâdık Adı Etrafındaki İddialar ve Buna Tepkisi 117
- II. Nas ve Tayin Fikrinin Ortaya Çıkışı 129
 - A. Ca'fer es-Sâdık Sonrası Durum 129
 - 1. Ca'fer es-Sâdık Sonrası Ortaya Çıkan Gruplar 130
 - 2. İmâmiyye'nin Öncülerinin İmâmet Hususundaki Tutumları 138

- a. Mûsâ el-Kâzım'ın Merkeze Konulması Süreci 138
- b. Mûsâ el-Kâzım'ın İmâmetinin Temellendirilmesi 143
- B. Mûsâ el-Kâzım'ın Kendi Adı Etrafındaki Oluşumlarla İlişkisi ve Bunun Siyasî Yansımaları 147
 - 1. Mûsâ el-Kâzım'ın Etrafındaki Oluşumlarla İlişkisi 147
 - 2. Mûsâ el-Kâzım'ın İmâmiyye'nin Öncüleri Kabul Edilenlerle Münasebetinin Siyasî Yansımaları 151
- C. Nas ve Tayin Fikrinin Arka Planı 155
- D. Nas ve Tayin Düşüncesinde İmâmetin Mahiyeti 167
 - 1. İmâmetin Gerekliği 168
 - 2. İmamın Nitelikleri 169
 - a. İsmet 170
 - b. İlim 171
 - c. Cesaret ve Cömertlik 173
 - 3. Nas ve Tayin Düşüncesinin Diğer Fikirlerle Etkisi 174
- E. Mûsâ el-Kâzım Döneminde İmâmet ile İlgili Var Olan Diğer Unsurlar 178
 - 1. İmâmetin En Büyük Oğula Aidiyeti 178
 - 2. İmâmetin Kardeşten Kardeşe Geçmeyeceği Düşüncesi 179
 - 3. Bedâ 182
 - 4. Takıyye 185

İKİNCİ BÖLÜM

İMÂMİYYE'NİN ÖNCÜLERİNİN BÖLÜNMESİ ve KAT'İYYE'NİN MERKEZE OTURMASI

- I. Ali er-Rızâ Döneminde Durum 189
 - A. Vâkıfe ve Vâkıfe'yi Ortaya Çıkaran Muhtemel Etkenler 192
 - B. Kat'ıyye 200
 - 1. Kat'ıyye'nin Fikrî Yapısı 202
 - a. Ali er-Rızâ'nın İmâmetini Temellendirme 202
 - b. İmamda Aranılan Şartlar 203
 - 2. Başlıca Kat'iler 204
 - 3. Ali er-Rızâ-Kat'ıyye Münasebeti 208

- II. Kat'ıyye'de İhtilâflar 215
- A. Muhammed el-Cevâd – Hasan el-Askerî Döneminde Süreç 216
1. Muhammed el-Cevâd Dönemi 216
- a. Muhammed el-Cevâd'ın İmâmetini Temellendirme 218
- b. İmamın Görevlendirildiği Zaman ve Bilgi Kaynaklarında İhtilâflar 222
2. Ali el-Hâdî Dönemi 227
3. Hasan el-Askerî Dönemi 230
- B. Muhammed el-Cevâd – Hasan el-Askerî Döneminde Kat'iler 233
1. Önde Gelen Kat'iler 233
2. Kat'ıyye'nin Muhaliflerle Münasebetleri ve Tartışmaları 249
- C. İktidarın İmamlara ve Kat'iler'e Karşı Tutumu 253
- D. Kat'ıyye'nin Ortaya Çıkışı ve Sonrası Dönemdeki Tezahürlerin İmâmiyye ve İmâmet Nazariyesi Açısından Anlamı 256

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSNÂAŞERİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

ve İMÂMET NAZARİYESİNİN TAMAMLANMASI

- I. Hasan el-Askerî Sonrası Durum 263
- A. Hasan el-Askerî'nin Kâim Mehdî Olduğunu İddia Edenler 265
- B. Hasan el-Askerî'nin Kardeşleri Etrafında Kurgu Geliştirenler 266
1. Muhammed b. Ali el-Hâdî 266
2. Ca'fer b. Ali el-Hâdî 267
- C. Herhangi Bir İmama Bağlanmayanlar 269
- D. Hasan el-Askerî'nin Bir Oğlunun Varlığından Söz Edenler 270

- II. Onikinci İmamın Varlığı Fikrinin Genel Kabul Görmeye Başlaması 273
- III. Onikinci İmamın Varlığı ve Gaybetinin Temellendirilmesi 285
- A. Hasan el-Askerî'nin Oğlunun Varlığını Temellendirme 285
- B. Hasan el-Askerî'nin Oğlunun Gaybette Oluşunun Sebepleri 290
- IV. İmamlarının Sayısının Sınırlandırılması ve Kat'iyye'nin İsnâaşeriye İmâmiyyesi Adını Alması 293
- A. Hasan el-Askerî'nin Bir Çocuğu Olduğuna İnanan Kesimler 293
1. İmamların Sayısını Sınırlandıran ve Son İmamın Kâim Mehdî Olduğunu İddia Edenler 294
2. İmâmeti Sınırlandırmayan ve Kıyamete Kadar Hasan el-Askerî'nin Soyunda Devam Edeceğine İnananlar 301
- B. Gaybetin Uzamasının Etkileri ve Kat'iyye'nin İsnâaşeriye İmâmiyyesi Adını Alması 307
- Sonuç 321
- Kaynakça 325
- Dizin 345

Kısaltmalar

Ar. çev.	Arapça'dan çeviren
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİİED	Ankara Üniversitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
a.y.	aynı yer
b.	bin
bk.	bakınız
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
c.	cilt
çev.	çeviren
der.	derleyen
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DFİFD	Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI	<i>The Encyclopedia of Islam (new edition)</i>
h.	hicri
İA	Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
JSAI	<i>Jerusalem Studies in Arabic and Islam</i>
krş.	karşılaştırmamız
MÜ	Marmara Üniversitesi
nşr.	neşreden
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
ts.	tarihsiz
vd.	ve devamı
v.dğr.	ve diğerleri

Giriş

I. Kaynaklar

Bir mezhebin farklılaşma sürecini, bu süreçte rol alan şahsiyetleri, mezhebin görüşleri ve bu görüşlerin geçirdiği evreleri ana hatlarıyla ortaya koyup çalışmada sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için esas alınan kaynakların değerlendirmesi bir zarurettir. Zira erken dönemlerde ortaya çıkan kimi mezheplerin farklılaşma sürecinde önemli rol üstlenmiş şahsiyetlere ait eserler günümüze yeterince intikal edebilmiş değildir. Bunun dışında mezhepler hakkında yazılmış farklı kesimlere ait günümüze ulaşabilmiş eserlerin de yeterince objektif olduğunu söylemek güçtür. Bu sebeple araştırmanın omurgasını teşkil eden bilgilerin alındığı kaynakları değerlendirmek gerekmektedir. Öncelikle belirtilmesi gereken husus çalışmanın konusunun İmâmiyye Şîası ve onun imâmet nazariyesi olması sebebiyle kaynakların ağırlıklı olarak İmâmî literatüre dayanmasıdır. Ancak bunun yanı sıra İmâmî olmayan kaynaklardan da özelliklerine göre yeri geldikçe istifade edilmiştir.

A. İmâmî Kaynaklar

İmâmî kaynaklardan ilgili olanlara bakıldığında, imâmet nazariyesine ağırlık verdikleri, tarihî gerçekleri bu nazariye ışığında değerlendirdikleri ve bu hususta sadece kendi kaynaklarında geçen zengin bir malzemeye sahip oldukları görülmektedir. Bu da tarihi geriye doğru işleterek âdeta İmâmî akıdeye uygun

bir külliyat inşa ettikleri ihtimalini akla getirmektedir.¹ Nitekim ilk dönem İmâmî kaynaklarında, uzlaştırılması mümkün olmayan birçok rivayet görülmesi bu kanaati destekler mahiyettedir. Kaynaklarda aktarılan bilgilerin birbirleriyle çelişkili olmasının arkasında, gelişen şartlara göre yeni kurallar konulması ve buna uygun rivayetlerin zuhurunun etkin olduğu düşünülebilir.² Muahhar kaynaklarda ise bu rivayetlerin arasının telif ve te'viline gayret edildiği müşahede edilmektedir.³ Bu sebeple tarihî süreç ele alınırken İmâmî kaynaklarda aktarılan rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Ancak her hâlükârda yine de İmâmiyye Şîası ve onun imâmet nazariyesinin teşekkülünü aydınlatma sürecinde onlardan istifade kaçınılmazdır.⁴

Araştırmada kullanılan İmâmî kaynaklar başlıca şu gruplar altında tasnif edilebilir:

1. Makâlât Türü Eserler

Bu türün önemli iki İmâmî kaynağı Nevbahtî'nin (ö. 300/912) *Fıraku's-Şîa'sı*⁵ ve bu esere ayniyete yakın benzerlik gösteren Kummî'nin (ö. 301/913) *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*'ıdır.⁶ Bu kaynaklardan çalışma boyunca istifade edilmiştir. İlk Şîî farklılaşmalar, ilk Şîî nitelikli fikirler, imamların biyografisi-

••••••••••

¹ Krş. Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Et-hem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 198.

² Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 85.

³ Özellikle daha sonraki kaynaklarda mevcut rivayetleri aklileştirme olduğu söylenebilir (bk. Moezzi, Mohammad Ali Amir, *The Divine Guide in Early Shi'ism*, New York 1994, s. 18).

⁴ Krş. Kohlberg, Etan, "Gaybet Öncesi Şîa'da İmam ve Toplum" (trc. Mazlum Uyar), *Dinî Araştırmalar*, III/7 (2000), s. 227.

⁵ Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ, *Fıraku's-Şîa* (nşr. Seyyid Muhammed Sâdık), Nefes 1936.

⁶ Kummî el-Eş'arî, Sa'd b. Abdullah Ebû Halef, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963.

leri, imamlar sonrası meydana gelen hadiseler, imamlar adı etrafında kurgu geliştiren kimseler ve mezhebin süreç içinde aldığı isimler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedirler. Belki de bütün bunlardan daha önemlisi Hasan el-Askerî sonrası meydana gelen ihtilâflar ve farklılaşmalar hususunda verdikleri bilgilerdir. Zira kendileri de bu dönemde yaşamaktadırlar. Bu hususta diğer önemli bir eser de Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-Fusûlü'l-muhtâre*'sidir.⁷ Bu eser çeşitli konularının yanı sıra Ca'fer es-Sâdık ve sonrası süreci de ele almaktadır. Özellikle Nevbahtî'nin eserinden alıntıladığını söylediği bilgiler, bu eserin test edilmesi açısından mühimdir. Ancak eseri çalışma açısından daha önemli kılan husus 373 (983) yılında Hasan el-Askerî sonrası ortaya çıkan fırkalar içerisinde geride sadece Hasan el-Askerî'nin, Peygamber'in adı ile müsemmâ, silâhlı olarak kıyamına kadar kesinlikle diri olacak bir oğlunun varlığına inanan "el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye" adlı fırkanın kaldığını, diğerlerinin mevcudunun olmadığını aktarmasıdır. Yine Müfid'in *Evâilü'l-makâlât*'i,⁸ imamlar sonrası ana bünyede yaşanan ihtilâflar hakkında verdiği bilgiler araştırma açısından önemlidir. Ayrıca makâlât türünden olmamakla beraber Şîf-Mürciî mücadelelerine dair olan Fazl b. Şâzân'ın (ö. 260/873) *el-İzâh*⁹ adlı eseri de, özellikle üçüncü bölümde

•••••
⁷ Müfid, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî el-Bağdâdî, *el-Fusûlü'l-muhtâre* (nşr. Seyyid Ali Mîr Şerifî), Beyrut 1993.

⁸ Müfid, *Evâilü'l-makâlât fî mezâhibi'l-muhtârât* (nşr. Fazlullah ez-Zen-cânî), Tebriz 1363.

⁹ Fazl b. Şâzân, Ebû Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-İzâh*, Beyrut 1982. Ahmed Pâketçî, Fazl b. Şâzân hakkında yazdığı maddede *el-İzâh*'ın ona nisbetini zayıf addetmekte ve eserden istifade edilirken temkinli olunmasını önermektedir. Bu hususta eserin Fazl b. Şâzân'a nisbetinin geç dönem kaynaklara dayanmasını başlıca gerekçe olarak ileri sürmektedir. Ancak *el-İzâh*'tan imamın bilgisinin kaynaklarıyla ilgili istifade ettiğimiz kısımlarda aktarılan bilgilerin Keşşî'de Fazl b. Şâzân'a nisbet edilen fikirler ile uyuşması söz konusudur. Bu sebeple eserin Fazl b. Şâzân'a nisbeti hususundaki tereddüt yersiz görünmektedir (bk. *el-İzâh*, s. 205-206; Keşşî, 818 vd.; Pâketçî, Ahmed, ☞